International Indexed & Refereed Research Journal, ISSN 0975-3486, (Print) E- ISSN- 2320-5482, November,2013, VOL-V * ISSUE-50

'kk/k i= & ejkBh

November ,2013

Hkk#M & ,d ykd/keh ukV;

(BHARUD - EAK LOKDHARMI NATYA)

* lhek lrk"k cMxqtj ** Mk- fo|k

* संशोधक विद्यार्थी , मूलजी जेठा महाविद्यालय, जळगांव

प्रस्तावना :-

मराठी लोकसाहित्यात लोकगीते महत्त्वाची मानली जातात. समाजाचे परिवर्तन घडवितांना समाजातील अंधश्रध्दा,रुढी, परंपरा, वेडगळ समजुती, अनाचार, दांभिकता याविरुध्द संतांना सतत झगडावे लागले. जीवन मूल्यांचे महत्त्व सामान्य जनतेला पटवून देण्यासाठी कंटाळवाणे उपदेश तसेच प्रवचनांना टाळून लावणी, अभंग, गौळणी, भारूड यासारख्या प्रचलित लोकगीतांचा वापर संतांनी केला . भारूड हा प्रबोधनासाठी उपयुक्त असा लोकगीत प्रकार असल्याने अनेक संप्रदायांनी त्याचा उपयोग करुन घेतला .

संशोधनाचा हेतू :-

गोंधळ, किर्तन, वाघ्यामुरळी, लळीते, जागरण, भवाडे, दशावतार या नाटयातुन लोकरंजनाबरोबरच लोकजागृती होत असतांनाच संतानी भारुडाचा उपयोग नाटयानूभव देवून उद्‌बोधनासाठी केला. भारुडे लोकमताला रुचू लागली आपलीशी वाटु लागली. विद्‌वान तज्ञांनी भारुडाला 'लोकधर्मी नाटय' अशी संज्ञा दिली. लोकधर्मी नाटयाच्या कोणत्या गूणांमूळे संताची भारुडे लोकजीवनात लोकप्रिय ठरली, याचा आशय शोधणे हाच या शोधनिबंधांचा हेतू आहे.

लोकधर्म व लोकधर्मी नाट्यांसंबंधी तज्ञांचे मत :-

१) 'लोकधर्म ही संज्ञा तर अधिकच व्यापक आहे. त्यात लोकांच्या आचारविचार विषयक बाबींचा तसेच त्यांच्या उपासनापध्दतीचा समावेश असतो. त्याचे स्वरूप समाजातील अभिजनांच्या स्वरुपापेक्षा काहीसे वेगळे असते. भगत ,लोकगायक कलावंतानी कलेच्या माध्यमातून केलेली उपासना, देवगायन, उपासनाप्रधान विधीनाटय या सर्वांचा अंतर्भाव परंपरंने चालत आलेल्या लोकधर्मात होतो'- डॉ.प्रभाकर भांडे

२) मराठी लोकजीवनाची सांस्कृतिक अभिव्यक्ती म्हणजे मराठी लोकधर्मीनाटय होय- डॉ.शरद व्यवहारे.

३) नाटयामधील जो भाग लोकप्रसिध्द क्रियेने युक्त असतो, त्याला लोकधर्मी म्हणतात- डॉ.दा.गो.बोरसे.

भरतमुनीचे नाटयशास्त्र :-

भारतीय नाट्य शास्त्राचा प्रणेता म्हणून भरतमुनीचे स्थान आदराचे आहे. त्यांनी आपल्या नाट्यशास्त्रात लोकधर्मी प्रवृत्ती ही आपल्या नाट्यशास्त्र असावी हे स्पष्ट केले आहे. त्यांनी शास्त्रानूसार नाटकातील सर्व अंगाचा, वेशभुषा, रंगमंच, वाद्ये कथानक इत्यादिंचा विचार केला आहे.

'नाट्यशास्त्र' हा विषय निर्माण करतांना भरतमुनींनी नाट्यनिर्मिती कशी झाली याचाही उल्लेख केला आहे.

ऋग्वेदातून -	पाठ्य
सामवेदातून-	गीत / गान
यजुर्वेदातून -	अभिनय
अथर्ववेदातून -	रस

या सर्वांपासून नाट्यवेद तयार झाला याचे प्रतिपादन भरतमुनींनी केले. भरतमुनींच्या नाट्यशास्त्रानुसार नाटकाचे दोन प्रकार आहेत. लोक धर्मी नाट्यधर्मी धर्मीती द्विविधस्मृत भारती सात्विती कौशिक्यार भटी तथा याप्रमाणे नाट्यरचना सादर करण्यासाठी कथानक रंगमंच, रंगभूषा, वेशभूषा, वाद्य, संवाद आणि अभिनय ही अंगे खुपच महत्वाची आहेत. असे तो प्रतीपादन करतो. आपल्या शास्त्रात लोकधर्मी परंपरेवरच नाट्यधर्मी परंपरा ही विकसीत होते हे सांगून लोकाकडूनच नाट्य शिकावे असेही प्रतिपादन करण्यास विसरत नाही. नाट्यातील लोकांनी प्रसिध्द कलेल्या कथानकास 'लोकधर्मी' म्हणतो.

'स्वाभाविकपणे भाव प्रकटन करणे, त्यात कृत्रिम नाटकी बदल न करणे म्हणजे लोकधर्मी अवतीभवती लोक नेहमी जशा प्रकारे वागता - वावरतांना दिसतात तशा पध्दतीने विशेष लालित्यपूर्णता न आणता सहजपणे अभिनय करणे, निरनिराळया भूमिकांसाठी निराळया स्त्री-पुरूष पात्रांची योजना करणे म्हणजे लोकधर्मी नाटय'.

लोकधर्मी नाट्याबद्दल भरतमुनींनी आपले काही विचार स्पष्ट कले आहेत. लोकधर्मी नाट्यात अभिनयाला पूर्ण वाव असतो. आंगिक अभिनय सहज व स्वाभाविक असतो. वाचिक अभिनयही स्वाभाविक असतो तो सात्विक असतो. निरीक्षण हा लोकधर्मीनाट्याचा पायाच मानला जातो. आजूबाजूला घडलेले प्रसंग, रिती रिवाज, रुढी, लोक, पशुपक्षी यांच्या निरीक्षणावरच लोकधर्मी नाट्य बनत असते.

नेपथ्य बद्दल सांगतांना लोकधर्मी सादरीकरणात रंगमंचाच्या भागात विशिष्ट स्थळी मांडणी केली की, नाट्यसंपेपर्यंत ती तशीच राहते त्यात बदल होत नाही.

लोकजीवनाचे प्रतिबिंब - भारुड :-

मराठी लोकनाट्यामधील एक आगळा वेगळा प्रयोग म्हणजे भारुड होय. लोक रंगभुमीवर पात्र, अभिनय संगीत सादरीकरण आणि लिखीत संहितेसह भारुडाला आणण्याचे खरे श्रेय संत एकनाथांचे आहे. मराठी लोक रंगभुमीवर जी भारुडे सादर झाली ती निरनिराळ्या विषयांना धरुन सादर होऊ लागली. उपदेशपर विचार, धार्मिक, पौराणिक, अध्यामिक विचार भारुडातून मांडले जावू लागले.

भारुड समाज, प्रसंग, व्यक्ती घटना यांच्या माध्यमातून सादर कल्यामुळे समाजाला ते अत्यंत जवळ वाटू लागले. भारुडातील निरनिराळे विषय हे परिसरातील लोक जीवनातील असल्याने समाज आपोआपच भारुडाकडे आकर्षित झाला आपल्यातले विषय, आपल्याच माणसांचे सादरीकरण यामुळे भारुडे आपल्याच जीवनाचे प्रतिबिंब आहे असे समजून समाजाने भारुडांचा स्विकार केला.

लोक जीवनाचे प्रतिबिंब भारुडात पडलेले असल्यामुळे भारुडे लोकप्रिय झाली. भारुडाचा आत्मा म्हणजे यातील नाट्य. हे नाट्य अभिनय, संवाद, संगीत नृत्य संपांदणी आणि पारंपारिक वेशभूषा यातून खुलत गेले.१

लोकधर्मी नाटयाची तत्वे व भारूडे :-

नाटयसंहिता :-

समाजजीवनातील वैशिष्टपूर्ण स्थान असलेल्या व्यक्ती, घडलेल्या घटना, प्रसंग याचा उत्कृष्ट वापर भारुडातुन केला गेला. जसे -वासुदेव, वाघ्या, डोंबारी, जागल्या, बाळसंतोष, नंदीबैलवाला.

संताच्या भारुड संहितेतील पात्र माणसेच नाही तर प्राणी ,पक्षी ही बोलतात आणि समाजाच्या रुढी परंपरा अंधश्रध्देवर प्रहार करतात.

''अलौकीक पातळीवर घेऊन जाणारी भारुडांची नाटयसंहिता नाटयगुणांचा आविष्कार घडविते तेव्हा ती रसिकांनाही आपल्यात सामावून घेते."२

नाटय :-

भारुडातील कलाकार जेंव्हा रंगमंचावर येतात तेव्हा त्यांनी सादर केलेल्या समाजातील व्यक्ती ,घटना प्रसंग यांचे चित्रण शब्दभाषा, त्यांनी वापरलेले साहित्य आणि संपादणी ही परिणामकारक असतात.

अभिनय :-

भारुड हे पात्रांच्या विविध गुणदोषावर आधारीत असल्याने तसा अभिनय केला जातो. 'भारुड सादर करणारा एकाच वेळी रंगकर्मी सांप्रदायिक भक्त ,आध्यात्मिक विचारांचा जाणकार आणि भोवतालच्या सामाजिक वास्तवाचा भाष्यकार अशा विविध भूमिकात वावरत असतो.'३

नृत्य :-

भारुडातुन विशिष्ट पदन्यास, पिंगा, फुगडी, डोंबारीनृत्य, गिरकीनृत्य. गोंधळनृत्य, वाघ्या मुरळीनृत्य यासारख्या नृत्यांचा वापर होतो. नृत्य आणि नाटय यांच्या संयमाने प्रेक्षकांना कलेचा आस्वाद घेता येतो.

नेपथ्य :-

भारुडातील अनेक प्रसंग हे कल्पकतेने उभे केले जातात. मात्र त्या प्रमाणे साहित्य भारुडातील पात्राजवळ असते. जसे - बाळ, बोचके, काठी, इ.

वेशभूषा :-

भारुडातील पात्रांना जी भूमिका वाठवायची असेल तशीच वेशभूषा व रंगभूषा करण्यात येते. बाकीच्या सहभागी व्यक्तीं मुळच्याच वेषात असतात.

संगीत :-

समाजातील ज्या व्यक्तीच्या भूमिकेचे सादरीकरण करायचे असेल तशाच प्रकारची वाद्ये वापरली जातात. डफ, तुणतुणे ढोल, चिपळया ,संबळ, ढोलकी, चाळ, टाळ अशा प्रकारची वादयसंगत असते. आता हॉर्मोनियम, क्लेरीओनेट इ. परकिय वादयांचाही साथ संगतसाठी उपयोग होऊ लागला आहे.

संवाद :-

'नाटयनिर्मीतीत संवाद महत्वाचे कार्य करतात. संवादामुळे नाटयाचा आशय अधिक उठावदार होवून परिणामकारकता येत असते.'४ भारुडातील संवाद हे शक्यतो उत्स्फूर्त असतात. पात्राप्रमाणे संवाद उलगडत जातात आणि त्यातील रंजकतेमुळे रुढी, परंपरा, अंधश्रध्दा यावरील प्रहार हे तीव्र होत नाहीत. उपदेश कंटाळवाणा होत नाही.

निष्कर्ष :-

लोकधर्मी नाटयाचे गुण भारुडातून दिसून येतात. समाजातील वावरणाऱ्या विविध व्यक्तींचे आपणास भारुडातून दर्शन घडते. भारुडाच्या माध्यमातून जनसामान्यांशी सुसंवाद साधला जातो. उपदेशाचे स्पष्टीकरण सहजगत्या दिले जाते. भारुडाची रचना लोकगीतासारखी असते. भारुडात ग्रामीण बोलीभाषेचा वापर, असंख्य प्रतीके आढळतात. भारुडांची उभारणी वक्रोक्तीवर झालेली असते. 'लोकरंजकता' हा भारुडांचा दर्शनी हेतु असतो. ५

'भारुडे म्हणजे एका अर्थाने लोकजीवनाचे नाटयदर्शन आहे'. म्हणुनच भारुडे लोकधर्मी नाटयाच्या संज्ञेस पात्र आहेत.

संदर्भ ग्रंथ

१) डॉ. व्यवहारे शरद :- लोकवाड्मय रुपस्वरुप पृष्ठ -१७२ 'भारुड' प्रथम आवृत्ती १९९१, साहित्यसेवा प्रकाशन औरंगाबाद.
२) डॉ. व्यवहारे शरद :- 'एकनाथांची भारुडे' पृष्ठ -३० 'नाटयसंहिता' प्रथम आवृत्ती साहित्यसेवा प्रकाशन औरंगाबाद.
३) डॉ. मांडे प्रभाकर : - 'लोकरंगभूमी' पृष्ठे १८२ 'भूमिका नविन आवृत्ती मधुराज पब्लिकेशन्स प्रा.लि.पुणे - ३०
४) डॉ. व्यवहारे शरद :- 'एकनाथांची भारुडे' पृष्ठ ३४ 'भारुडातील संवाद' प्रथम आवृत्ती साहित्यसेवा प्रकाशन औरंगाबाद
५) डॉ. टेंबे शिला भास्कर :- 'एकनाथी भारुड' 'एकचिकित्सक अभ्यास' पृष्ठ ३४ 'भारुडास आवश्यक असणारे गुण' प्रथम आवृत्ती १९९४ कौस्तुभ प्रकाशन नागपुर